Uluslararası Seyyid Tâhâ-î Hakkâri Sempozyumu Bildirileri

EDİTÖRLER
Halit YALÇIN
Murat ADIYAMAN
Yaşar KAPLAN

Hakkari Üniversitesi Yayınları

Uluslararası
Seyyid Tâhâ-î Hakkâri Sempozyumu
24-25-26 Mayıs 2013, Hakkari

DİZGİ/MİZANPAJ ve KAPAK
Turan KOCA

ISBN
978-605-87029-5-0

BİRİNCİ BASKI
2014, İstanbul

BASKI
Kayhan Matbaacılık
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit.
C Blok No: 244 Topkapı / İstanbul
Tel: 0212 576 00 66

İLETİŞİM
Hakkari Üniversitesi Pehlivan Mah.
Çevre Yolu Üzeri Hakkari
Tel: +90 (438) 212 12 12

TARİHTE HAKKARİ, ŞEMDİNAN, BAHDİNAN VE NEHRİ

Yaşar KAPLAN[1]

Özet

Tarihte geniş bir coğrafyaya tekabül eden Hakkâri bölgesi, birçok kültür ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Günümüze kadar etkisinin en fazla hissedildiği dönem Abbasilerin yıkılması ile beraber daha görünür olarak ortaya çıkmaya başlayan beylikler dönemidir. Bu beyliklerden en önemlileri Hakkâri, Bahdinan ve Şemdinan beylikleridir. Bu beylikler döneminde bölgede çok yönlü bir gelişme ve ilerleme kaydedilmiştir. Bu beylikler döneminde hayır kurumları, cami, mescit, köprü, han, hamam yapılmış; Kürt dili ve edebiyatı en parlak dönemini yaşamıştır. Bu beyliklerin yöneticileri hem toplum üzerinde hâkimiyetlerini hem de büyük ve güçlü komşuları Osmanlı ve Safevi devletlerinin zararlarından emin olmak için soylarını kutsal bir kökene bağlama ihtiyacı hissetmişlerdir. Bununla birlikte bu güçlü devletler arasındaki çatışmalardan yararlanarak varlıklarını korumaya çalışmışlardır. Osmanlı ve Safevilerin merkezileşme politikaları sonucunda bu beylikler XIX. yy'ın ilk yarısından itibaren ortadan kaldırılmıştır. Bu çalışmamızda Hakkari bölgesinde kurulan beyliklerin tarihsel süreç içerisindeki sosyo-politik gelişimleri, birbirleri ile ilişkileri ve Şemdinan beyliği ile merkezi olan Nehri üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler: *Hakkâri, Şemdinan, Bahdinan, Hükümet, Abbasiler, Emeviler. Nehri.*

Abstract

Hakkari province, situated in wide geography in history, has hosted many cultures and civilization. The term whose influence is most felt most by this time is the period of Beylics which began to come out more clearly with the demolition of Abbasids. The most important ones of these beylics are the principalities of Hakkari, Bahdinan and Şemdinan. In the period of Beylics, versatile progress was recorded in the district. Under these principalities, charities, mosques, bridges, public houses, public baths were built; and Kurdish Language and Literature had its brightest era. The ruler of these beylics felt the need to attribute to a holy origin in order to be sure of both their dominance over the society

[1] Araştırmacı-Yazar

and the damages of their great and powerful neighbors, Ottoman and Safavid Empires. In addition to this, they tried to maintain their continuity by making use of the conflicts between these powerful states. These beylics were demolished as a result of the centralization policy of Ottoman and Safavid Empire in the first half of the nineteen century. In this study, we will focus on the socio-political development of the beylics founded in the province of Hakkari within the historical period and Nehri, the center of Şemdinan Beylics.

Key words: Hakkari, Şemdinan, Bahdinan, State, Abbasids, Emevis, Nehri

GİRİŞ

Şemdinan'ın bir parçası olduğu Hakkari bölgesi İslam kaynaklarına göre şimdiki sınırlarından çok daha geniş bir bölgeyi içine almaktaydı. Buna göre güneyde Musul, kuzeyde Van Gölü kıyıları, batıda Cizre ve doğuda Urmiye Gölü'nün batı kıyılarına kadar olan dağlık bölgeyi kapsamaktaydı.[2] Hakkari ismi hem Arap kaynaklarında hem de Osmanlı kaynaklarında ve aynı zamanda bölge halkı tarafından "Hekari" şeklinde telaffuz edilmektedir. "Hekari" geniş bir bölge için kullanılırken "Culemêrg" ise bu bölgenin merkezi olan şimdiki Hakkari merkez bölgesi için kullanılmaktadır. Tarihi süreç içerisinde devamlı olarak Hakkari'ye bağlı olan Şemdinli, modern Türkiye devletinin kurulması ile beraber Türkiye'nin Irak ve İran'a hudut teşkil eden üçgeninde Hakkari'ye bağlı bir ilçe olarak varlığını devam ettirmektedir. Yüzölçümü 1452 km2 olup rakımı 1450 metre olup, 2012 yılı nüfus sayımına göre nüfusu 67.173'tür.[3]

Bölge hakkındaki ilk bilgiler çivi yazılı Asur kaynaklarından elde edilmektedir. M. Ö. 13. yy'ın son çeyreğinde bu bölgede varlığını sürdüren küçük krallıklar Nairi ve Uruatri olarak adlandırılmaktadır. Asur krallarından 1. Tukulti- Ninurta, (M. Ö: 1244-1208) Nairi'nin 60 beyinin olduğunu bildirmektedir.[4] Nairi ismi Asurlular tarafından verilmiş bir isimdir ve nehirler ülkesi anlamına gelmektedir. M.Ö. IX yy'ın başlarından itibaren Asur krallığının güneyden gelen saldırılarına karşı koymak üzere Uriatri ve Nairi aşiretleri birleşerek Urartu devletinin temellerini attılar.[5] Hakkâri'de Urartu uygarlığına ait en çarpıcı kalıntılar Tuşba'yı (Van) Muşaşir ve Güney Urmiye kıyılarına bağlayan ordu yoludur.

2 Hırori, Derviş Yusuf Hasan, *Biladu'l- Hekari (945-1326)*, Çev: Mukaddes Tovi, Hani Yay.,Duhok, 2010, s. 32.
3 www.tuik.gov.tr, 11. 06. 2013. Saat. 14:25.
4 Belli, Oktay, "Erken Demir Çağı'nda Hakkâri" *III. Uluslarası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Hakkâri Valiliği yay., Ankara, 2008,s. 31.
5 "Hakkari", *Yurt Ansiklopedisi*, Anadolu Yay., İstanbul, 1982, c.5 s:3306

Bu yollardan biri Şemdinli bölgesindeki Bémbo gediğini aştıktan sonra Beyaz Dağ'ı dolaşarak güneyde Şemdinli Çayı boyunca uzanır. Zerın, Xoşnavan, Çemana Nebi, Béşan ve Mawan gibi Şemdinli köyleri üzerinden Revandız'a ulaşır.[6]

İslam'ın ortaya çıkışından kısa bir süre önce (M.S. 627) bölge Sasanilerin elinden çıkıp Bizans yönetimine geçmişti.[7] Hakkâri'nin batı ve kuzey bölgeleri İyaz b. Ganem tarafından 637'de, güney ve kuzeybatı bölgeleri ise Atabe b. Furked es- Sülemi tarafından 641'de Müslümanların yönetimi altına girdi.[8] Belazuri (ö. 892) Hakkâri ahalisi ile İslam ordusu arasında cizye antlaşması yapıldığını aktarmaktadır.[9] Vakıdi de İyaz b. Ganem'in Musul'u ele geçirdikten sonra Cizre'ye doğru yöneldiğinde bölge emirlerinden Melik Salih el- Hakkâri'nin, İslam'ın çağrısına olumlu cevap vererek İslam'ı tebliğ edecek kişiler istediği bilgisini verir.[10] Bu iki bilgi bölgenin sulh yolu ile Müslümanların yönetimine girdiğini göstermektedir. Emevi kayıtlarına göre 681- 750 boyunca bölgede herhangi bir huzursuzluk görülmemiştir.[11] Abbasilerin son dönemlerinden itibaren (750- 1258) ve özellikle Moğol istilasından sonra İslam aleminde olduğu gibi bölgede de bağımsız beylikler ortaya çıkmıştır.

1- BEYLİKLER DÖNEMİ

Tarihi Hakkâri bölgesinde Hakkâri, Bahdinan ve Şemdinan beylikleri kurulmuştur. Bu beyliklerin yöneticilerinin akraba oldukları ve aynı kökene dayandıkları iddia edilmiştir.[12] Bunların kökenlerini incelemeden önce bu beylikler ile ilgili bilgileri kronolojik olarak ele almak, konunun anlaşılması açısından daha yararlı olacaktır.

Hakkâri emirliği hakkında bilgi veren ilk kaynaklardan biri ibn'ul- Esir el- Cezeri'dir (ö. 1232). Cezeri, Ebu'l- Hayca Abdullah b. Halil b. Merzuban Meştub el- Hekari (?-1133) adlı Hakkâri emirinden bahsetmektedir. Musul atabeyi İmadeddin Zengi, Akre emiri Mir İsa Hemidi'nin üzerine gidip Akre ve Şuş kalelerini alınca Aşeb kalesinde (Duhok ile Amêdiye arasında bulunan Sersıng'e 6 km. uzaklıkta bulunmaktadır) ebu'l- Hayca el- Hekari, Zengi'nin zararından emin olmak için 1133 yılında Musul'a gelerek Zengi'yi ziyaret eder. Aynı yıl

6 "Hakkari", *Yurt Ansiklopedisi*, Anadolu Yay., İstanbul, 1982, c.5 s:3308
7 Hırori, *a.g.e.*, s. 83.
8 Ferset Mer'ı, *Kürdistan fi'l- karni Sabii Miladi*, Merkezi Kürdistan li Dirasat'il- Stirateciyyeti, Süleymaniye, 2006, s. 228, 231.
9 Belazuri, *Futuhü'l- Buldan*, Mektebet'ul- Hilal, Beyrut 1983, s. 323.
10 Hırori, *a.g.e.*,s. 86., Vakıdi, *Futuhu'ş- Şam*, Beyrut, c.2, s. 182.
11 Hırori, *a.g.e.*,s. 88.
12 Bidlisi, Şerefhan, Şerefname, (Çev: M. Emin Bozarslan), Deng yay. İstanbul, 2006, 4. Bas., s.88, 169.

orada vefat eder. Ebu'l- Hayca, küçük oğlu Ali'yi kendi yerine Aşeb Kalesinde bırakmıştı. Nişe (Hakkâri'nin şimdiki Elmalı köyü) kalesinde olan büyük oğlu Ahmed, babasının yerine geçmek için Aşeb kalesine hareket etti. İki kardeş arasındaki ihtilafı fırsat bilen Zengi, Aşeb kalesini ele geçirdi. Ali ve abisi Ahmed'in akıbetleri hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Fakat Ahmed'in oğlu Ali, Selahaddin'i Eyyubi'nin meşhur kumandanlarından Seyfeddin Ali b. Ahmed el- Meştub el- Hekari'dir. Zengi 1142 yılına kadar Hakkâri kaleleri üzerine seferler düzenledi ve en son 1242 yılında Aşeb kalesini yıkarak şimdiki Amédiye kalesine idareciler atadı.[13] Daha sonra Hakkârililer kuzeye doğru çekilerek Culemérg'de beyliklerini yeniden kurdular.

İbn'ul- Esir el- Cezeri'den sonra Hakkâri beylerinden bahseden kişi ibn-i Şeddad'dır (ö. 1285). İbn-i Şeddad, Mir Seyfeddin Mengelan b. Ali el- Hakkâri (?-1262) adlı Hakkâri emiri hakkında bilgiler vermektedir. Musul valisi Bedreddin Lu'lu ile birçok savaş yapan Mir Seyfeddin dönerninde, 1249 yılında Lu'lu ve Turanşah'a karşı yaptıkları bir savaş esnasında oğlu Esededdin Musa'nın eli kesildi. Bundan dolayı Akta' (kolu kesik) olarak bilinmektedir.

Moğollar Bağdat'ı aldıktan sonra (1258) Hakkâri bölgesinde etkinliklerini artırmaya başladılar. Hakkari beyliği, Mısır dışında İslam aleminin bütün bölgelerini ele geçiren Moğol denizi içerisinde bir ada gibi bağımsızlığını korumuştur. Sultan Baybars, Moğolları Ayn Calut savaşında (1260) yendikten sonra Mir Seyfeddin Mengelan; oğulları Esededdin Musa, Taceddin Ali ve yeğeni Fahreddin Ali'den (bu emir Berazgır kalesi emiri idi) oluşan 300 atlı ile birlikte Mısır'a giderek Sultan Baybars'a katıldılar. Hakkâri beyleri Moğollara boyun eğmediklerinden dolayı Memlukler tarafından oldukça iyi karşılandılar. Sultan Baybars, Hakkâri emirine çeşitli hediyeler vererek Erbil kalesine yönetici olarak atadı. Erbil kalesini almak için geri gelen Mir Seyfeddin, Erbil yakınlarında Moğollarla yapılan savaşta şehit oldu. (1262)[14]

Esededdin Musa Akta' I, babasının şahadetinden sonra Culemêrg'deki kalesine çekildi. Birçok kalesini tekrar Moğollardan geri aldı. Esededdin ile baş edemeyeceğini anlayan Moğollar antlaşma yapmak zorunda kaldılar.[15] Bu emir ile ilgili bilgileri tarihçi Fadlullah el- Ömeri (ö. 1348) ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Hakkârililerin Moğollar (İlhanlılar) ile başarılı mücadelesini şu şekilde

13 İbnü'l-Esir, İzzeddin ebu'l- Hasan Ali, *el- Kamil fi't- Tarih*, Dar Beyrut, 1982, c:11, 14-15.
14 İbn-i Şeddad, İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrahim, *Tarih 'ul- Melik 'iz- Zahir,* Neşr: Ahmet Hutayt, Beyrut, 1983, s. 332,333
15 İbn- i Şeddad, *a.g.e,* s. 333

anlatır: "*Dağ ehli (Hakkârililer) dışında Moğollarla savaş yapabilecek yiğitler kalmadı. Moğollar onları yenme konusunda büyük umutsuzluğa kapıldılar. Anladılar ki okları onlara işlemeyecek. Bunun üzerine mecburen onlarla anlaştılar.*"[16] Anlaşma gereğince Moğollar ile yapılan savaş durdu. Bu arada emir, Mısır Memlukleri ile devamlı iletişim halinde idi. Hakkâri aşiretinin Culemérg ve Amédiye'deki savaşçılarının sayısının yedi bini aştığını aktarılmaktadır.[17] Tarihçi el- Kalkaşandi bu Hakkâri emirini Şah ve Melik olarak tanıtmakta ve İlhanlılar devletinin ilk dönemlerinde Culemérg'de hüküm sürdüğünü bildirmektedir.[18]

1282 senesinde İlhanlıların başına geçen Tikudar'ın Müslüman olup Müslümanlarla ilişkilerini olumlu şekilde değiştirmesiyle, hükümdarın yeğeni, amcasının Müslüman oluşundan yakınarak şöyle der: "*Amcam Kürtlerin peşine takılmış neredeyse bütün ülkeyi onlara verecek.*"[19] 1284'te Argon İlhanlı tahtına oturunca ilişkiler tekrar bozuldu. Argon 1286'da 16 bin[20] kişilik bir orduyu Hakkâri bölgesine göndermişse de Hakkâri emirleri bağımsızlıklarını korudular.

Esededdin Musa Akta' I, öldükten sonra yerine oğlu Mir İmadeddin Mecli I geçti.[21] Mir İmadeddin Mecli I'in; Eseduddin Musa II, İzzeddin Şêr, Şemseddin Şeyh Emir, Mir Davud ve Hüsameddin isimli oğulları vardı. Mir İmadeddin Mecli I, ölünce yerine oğlu Mir Esededdin Musa II geçti.[22] El- Ömeri onu şah ve melik olarak tanıttıktan[23] sonra şunları aktarır: " *Geniş bir ülkenin sahibidir. Öyle bir dereceye ulaşmıştı ki çağdaşı olan hükümdarlar tarafından büyük bir önem atfedilirdi, İlhanlı hükümdarları ve Mısır Memlukleri kendisine büyük bir değer verirler ve sözünü dinlerlerdi.*"[24] Esededdin Musa II'nin; Mir İmadeddin Mecli II, İzzeddin ve Zeyneddin isimli çocukları vardı. Esededdin Musa II'nin vefatından sonra yerine oğlu Mir İmadeddin Mecli II geçti. Bu emir, tarihçi Fadlullah el- Ömeri'nin (ö:1348) çağdaşıdır. El- Ömeri, onun hakkında şu bilgileri verir: "Şimdiki mirleri Melik İmaded*din Mecli'dir. Bu mir, ilim ve fazilet sahiplerini pek sever. Memleketine ilim maksadı ile gelenlere büyük değer verir. Kadısının bana yazdığına göre İzzeddin ve Zeyneddin isimli iki kardeşi ve*

16 El- Ömeri, Fadlullah, *Mesaliku'l-Ebsar fi Memaliki'l-Emsar*, c.3, s. 128, Aktaran:Hırori, *a.g.e.*, s. 244; İbn-i Şeddad, *a.g.e.*, s. 333.
17 El- Ömeri, *a.g.e.*, c.3, 131-134. Aktaran: Hırori, *a.g.e.*,s. 43.
18 Kalkaşandi, ebu'l- Abbas Ahmet b. Ali, *Subh'ul-İ'şa fi Sina'et'il- İnşa*, Tahkik: Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dar'ul- Kutub'il- İlmiyye, Beyrut, 1987, c.4, 377.
19 Hırori, *a.g.e.*, s.249.
20 Tevfik, Zırar Sıddık, *Kurdıstan fi'l- ahdi'l- Celairi (1337-1441)*, Matba'at Camiet'il- Duhok, Duhok, 2009, s.55.
21 El- Ömeri, *a.g.e.*, c.3, s.131. Aktaran: Hırori, *a.g.e.*, s. 257; el-Kalkaşandi, *a.g.e.*, c.4, 377.
22 El- Ömeri, *a.g.e.*, c:3, s. 131. Aktaran: Hırori, *a.g.e.*s. 257; el-Kalkaşandi, *a.g.e.*, c: 4, s. 377.
23 El- Ömeri, *a.g.e.*, s. 58; el-Kalkaşandi, *a.g.e.*, c: 4, s. 377.
24 El- Ömerî, *et- Ta'rifu bi- Mustalih'iş- Şerif*, (Tah: Muhammed Hüseyin Şemseddin), Dar'ul- Kutub'il- İlmiyye, Beyrut, 1988, s. 58.

İzzeddin Şêr, Şemseddin Şeyh Emir, Mir Davud ve Hüsameddin isimli amcaları vardır. Bunlardan her biri ayrı bir bölgede yöneticilik yapmaktadırlar. Fakat hepsi Culemêrg sahibi Mir İmadeddin'e bağlıdırlar."[25]

Bu dönem Hakkâri beyliğinin en parlak dönemlerinden biridir. Fadlullah el- Ömeri: "*Bir şah gibi sözü dinlenirdi. Emirlerine itaat edilirdi. İçerisinde birçok kale, belde ve geniş bir halkın olduğu büyük bir hükümdarlığa sahiptir*" [26] derken bunu ifade etmiştir. Ayrıca Hakkâri'de Kadı Kudat'lık kurumunun oluşmuş olması bu emirin yönetimi döneminde kurumsallaşma noktasında önemli başarıların elde edildiğini ortaya koymaktadır.

Hakkâri beyliği Mir İmadeddin Mecli II döneminde geniş bir coğrafyaya yayıldığı için, beyliğe bağlı bazı şehir ve kalelere kardeşleri; İzzeddin, Zeyneddin ve amcaları İzzeddin Şêr, Şemseddin Şeyh Emir, Mir Davud ve Hüsameddin'i yönetici olarak atamıştır. Bu dönemde Hakkâri beyliği sınırları içerisinde birçok cami, mescit ve vakfiye yapılmıştır. Bunlardan Van ve Vestan bölgelerini yöneten İzzeddin Şér b. İmadeddin b. Esededdin (1315 tarihli vakfiye de adı geçmektedir) ki bizim tahminlerimize göre Mir İmadeddin Mecli II'nin amcasıdır.[27] Gevaş'ta bulunan Halime Hatun kümbeti (1335) de bize göre Mir İmadeddin Mecli II'nin kardeşi İzzeddin tarafından yapılmıştır. Zaten kitabesinden de Melik İzzeddin tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.[28] Gevaş'ta bulunan İzzeddin Şêr Camii ise Mir İmadeddin Mecli II'den sonra beyliğin başına geçen oğlu I. İzzeddin Şér döneminde yapılmıştır. Caminin yanındaki medrese ise Zahid Bey'in babası olan II. İzzeddin Şér tarafından yaptırılmıştır.[29]

Mir İmadeddin Mecli II'nin ölümünden sonra yerine Timur'un çağdaşı olan oğlu I. İzzeddin Şér geçti. I. İzzedin Şér Hakkâri ile beraber Van ve Vestan bölgelerini yönetiyordu. Timur 1387'da Van kalesini kuşatıp alsa da Hakkâri beyine geri iade etti.[30] 1425'de Karakoyunlu hükümdarı İskender Bey I. İzzeddin Şér'i öldürdü, ardından 1426'da onun oğlu Melik Esed'in hazineleri ile Van'dan çıkmasına müsaade etti.[31] Melik Esed Memluklere sığındı. Memluk ordusunda katıldığı bir savaş esnasında bir kolunu kaybetmesi üzerine kendisine altın bir kol takıldı, bundan dolayı Zérinçeng ismini aldı. Ticaret için Mısır'a giden bir

25 El- Ömeri, *a.g.e.*, s. 58.
26 El- Ömeri, *a.g.e.*, s. 58.
27 Kılıç, Orhan, *XVI ve XVII yüzyıllarda Van (1548- 1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van, 1997, s. 8-9, dipnot. 35.
28 Top, Mehmet, "Halime Hatun Kümbeti", *Dünyada Van*, S. 10, İstanbul 1998, s.227.
29 Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 13.
30 Bidlisi, Şerefhan., Şerefname, (Çev: M. Emin Bozarslan), Deng yay. İstanbul, 2006, 4. Bas., s.76-78.
31 Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 11..

gurup Hakkârili Nasturi ile anlaşarak gizlice Hakkâri'ye geldi ve 1468 yılında ülkesini Akkoyunlu güdümündeki Dımbılilerden aldı.[32] Melik Esed'den sonra mirliğin başına oğlu II. İzzedin Şér geçti. O da 1502'de ölünce yerine oğlu Zahid Bey geçti.[33] Safevilerin yükselişe geçtiği bu dönemde Van bölgesi yine Hakkâri beylerinin yönetimine girdi ve Şah İsmail ile Hakkâri beyi Zahid Bey arasında dostane ilişkiler kuruldu.[34] Hakkâri, 1514'deki Çaldıran savaşından sonra hemen Osmanlıya katılmamış Safeviler ile iyi ilişkilerini devam ettirmiştir. Fakat Osmanlının 1548 yılında Van'ı kesin olarak almasından sonra Hakkâri beyliği Osmanlıya katıldı.[35]

2- BEYLERİN KÖKENİ

İbn-i Esir el- Cezeri, ibn-i Şeddad, Fadlullah el- Ömeri ve el- Kalkaşandi gibi Hakkâri emirleri hakkında bilgi veren kaynaklarda; Şemdinan ve Amédiye'de kurulan Bahdinan emirliği ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Buradan, bu anılan iki beyliğin bu dönemde henüz kurulmadığını çıkarabiliriz.

Hakkâri emirlerinin kökeni ile ilgili bize bilgi veren ilk kaynak olan Fadlullah el- Ömeri'nin (ö. 749/1348) "et- Ta'rifu bi- Mustalih'iş- Şerif" isimli eserinde şu bilgileri aktarmaktadır:

"*Kendi dönemimdeki Culemêrg (Hakkâri) emiri İmadeddin b. Eseduddin Musa b. (İmadeddin) Mucella b. (Eseduddin) Musa b. (Seyfeddin) Mengelan'dır. Bu emir nesebi itibari ile Utbe b. Ebu Sufyan el- Emevi'ye ulaşır. Bütün Kürtler kendisine büyük bir saygı duyar ve onu kendileri için bir melik ve hükümdar olarak kabul ederler.*"

O, bu bilgileri bizatihi Mir İmadeddin 'in Culemêrg kadısının kendisine göndermiş olduğu bir mektuptan almıştır.[36] Burada görüldüğü gibi bu beylerin Abbasi kökenli oldukları iddiasından önce Emevi kökenli oldukları iddiasına sahip oldukları görülmektedir. Emevi ailesine mensup olduğu bilinen Hakkârili Şeyhu'l- İslam Ebu'l- Hasan Ali b. Ahmet b. Yusuf el- Hakkâri el- Kureyşi'nin (Ö. 1093) soyu Utbe b. Ebu Sufyan el- Emevi'ye ulaşmaktadır. İbn-i Hallikan, Şeyhu'l- İslam el- Hakkâri'nin evlatlarından birçok âlim ve emirin çıktığını ve

32 Kılıç, Orhan, "Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancakları: Hakkâri Hükümeti Örneği", *XIV. Türk Tarih Kongresi, II. Cilt, I. Kısım,* Ankara, 9-13 Eylül 2002, s. 711.
33 Kılıç, Orhan, a.g.m., s. 711.
34 Kılıç, Orhan, *a.g.e.*, s. 12-13.
35 Kılıç, Orhan, "a.g.m.", S. 711.
36 El- Ömeri, *a.g.e.*, s. 58.

bunların bölgede etkin olduğunu aktarmaktadır.[37] Şeyhu'l- İslam Ebu'l- Hasan Ali b. Ahmet el- Hakkâri el- Emevi ile el- Ömeri'nin bahsettiği Hakkâri emiri Mir İmadeddin 'in nesebi Utbe b. Ebu Sufyan'da birleşmektedir. Dolayısı ile Hakkâri emirlerinin, Şeyh'ul- İslam el- Hakkâri'nin ailesinden gelen Emevi kökenli olmaları ihtimali akla gelmektedir.

Yukarıda adı geçen kaynaklardan sonra yazılan çeşitli eserlerde Hakkâri, Bahdinan ve Şemdinan emirlerinin kökeninin Abbasi halifelerine dayandığı iddia edilmeye başlanmıştır. Bunların ilki olan Şerefhan Bidlisi'nin (ö. 1599), Şerefname adlı eserinde Hakkâri ve Bahdinan emirlikleri hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Fakat Şemdinli bölgesinde kurulan Zerza ve Stuné beyliklerinden kitabının fihristinde bahsetmesine rağmen ilgili sayfada bu beyliklerden bahsetmemiştir.[38] Şerefhan; Hakkâri ve Bahdinan emirlerinin soyunun Abbasilere dayandığını söylemekte ve aynı zamanda Kilis beylerinin de bunlar gibi Abbasi kökenli olduğunu söyleyerek amca çocukları olduğunu ifade etmektedir. Buna göre bunlar üç kardeş idi; Şemseddin, Bahaeddin ve Menteşa. Bidlisi, Hakkâri hükümdarları Şemseddin'in, Bahdinan hükümdarları Bahaeddin'in ve Kilis hükümdarları da Menteşa'nın soyundan geldiğini belirtmektedir.[39] Bahdinan beylerinin Amédiye'ye gelmeden önce Şemdinan vilayetine bağlı Taron kalesinde bulunuyorlardı ve oradan Amédiye'ye geçen ilk hükümdar Bahaeddin olduğu için bu beyliğe Bahdinan emirliği denilmiştir.[40] Şerefhan Bidlisi dışında Hakkâri emirleri ve onlarla akraba olan Amédiye emirlerinin kökeninin Abbasi halifelerine dayandığını iddia eden diğer önemli bir kaynak Bahdinan emiri Sultan Hüseyin Veli (1533-1573) döneminde Mela Mahmut Balisani tarafından yazılan "Şeceret'ul- Zéwkiyye"dir. Bu eserden sonra sırasıyla Hakkâri emiri Mir İmadeddin'in (1632-1639) katibi Temerhan Yazıcı tarafından 1695'de Farsça manzum olarak yazılan 631 sayfalık eser gelir. Daha sonra Hakkâri emirlerinden İbrahim Han'ın (1700-1750?) kâtiplerinden Mirza Muhammed Yazıcı tarafından kendi dönemine kadar olan beylik tarihi Farsça nesir olarak "Muhtasar Ahvali Umera" adıyla yazılmıştır. En son olarak Hakkâri beyleri ailesinden gelen Muhammed Tayyar 1914 yılında Mirza Muhammed Yazıcı'dan kendi dönemine kadar olan olayları Farsça nesir şeklinde ekleyerek tamamlamıştır.[41] Hakkâri, Bahdinan ve Şemdinan beylerinin köken olarak Abbasi halifelerine dayandığını iddia eden bu kaynaklardaki bilgiler kendilerinden önce yazılmış

37 İbn'i Hallikan, Ahmed b. Muhammed, *Vefeyatu'l- A'yan ve Enbau Ebnai'z- Zaman*, C. IV, Dar'us- Sekafe, Beyrut, 1970, s. 254.
38 Bidlisi, Şerefhan, *.a.g.e.*, s.239.
39 Bidlisi, Şerefhan, *a.g.e.*,s.169.
40 Bidlisi, Şerefhan, *a.g.e.*,s.88.
41 Doski, Tahsin İbrahim, *Muxtasar Ehwali Umera*, Duhok Üniversitesi Yay. Duhok, 2010, s.19-32.

olan sahih tarih kitaplarındaki bilgilerle çatışmaktadır. Daha Abbasi devleti yıkılmadan Mir Seyfeddin Mengelan b. Ali el- Hakkâri adında bir Hakkâri emiri vardı ve bundan sonra tahta çıkan çocukları ile ilgili bilgiler tarih kitaplarında mevcuttur. Ayrıca Yavuz Sultan Selim'in hilafeti kendisinden aldığı Mısırdaki son Abbasi halifesinin Hakkâri'ye emir olarak geldiği iddiası hiçbir kaynakta geçmemektedir. Bu beylerin Abbasi kökenli oldukları iddiası Emevi kökenli oldukları iddiasından yaklaşık 3 asır sonra ortaya çıkmıştır.

Hakkâri, Bahdinan ve Şemdinan beylerinin kökenleri ile ilgili yukarıda geçen kaynakları karşılaştırmak suretiyle bir neticeye varmak mümkündür. Bilindiği gibi Hakkâri emirlerinden Mir Seyfeddin Mengelan b. Ali el- Hakkâri'nin (?-1262) oğlu Esededdin Musa Akta', onun da oğlu Mir İmadeddin Mecli I'dir. Mir İmadeddin Mecli I'in; Eseduddin Musa II, İzzeddin Şêr, Şemseddin Şeyh Emir, Mir Davud ve Hüsameddin isimli çocuklarıdır. Bu kardeşlerden Esededdin Musa II'nin babasından sonra tahta geçtiğini ve bu hükümdarın da kendisinden sonra tahta geçen İmadeddin Mecli II ve İzzeddin ile Zeynuddin isimli üç oğlunun olduğu bilinmektedir. Fadlullah el- Ömeri, çağdaşı olan Mir İmadeddin Mecli II'nin Hakkari bölgesini kardeşleri ve amcaları arasında taksim ettiğini aktarmaktadır. Aynı zamanda onun amca çocukları olan Bahaeddin b. Şemseddin ve Şemseddin b. Davud'un; İlhanlılara boyun etmediklerini ve devamlı onlarla çatıştıklarını da belirtmektedir. Artık onlarla uğraşmak istemeyen İlhanlıların adı geçen iki emirin belli bir bölgeye yerleşmelerini ve artık savaşa son vermelerini istediğini aktarmaktadır.[42] Bilindiği gibi Hakkâri emirleri Erbil'den Musul'a, Musul'dan Gevaş ve Van'a, Van'dan Urmiye kıyılarına ve oradan da tekrar Erbil'e kadar olan geniş dağlık alanda hüküm sürüyorlardı. Hakkâri olarak bilinen bu geniş coğrafyada çeşitli şehir ve muhkem kalelerde bölgeyi yönetiyorlardı. İlhanlılar, Suriye ve Irak üzerindeki hâkimiyet mücadelesinde Mısır Memluklerine karşı başarılı olmak için dağlık Hakkâri bölgesine egemen olmak istiyorlardı. Hakkâri emirleri da İlhanlılara karşı sıklıkla Mısır Memluklerinden yardım alıyorlardı. Hakkâri bölgesindeki farklı kalelerde emirlik yapan Hakkâri emirleri hanedanına ait asilzadeler geçen zaman zarfında Culemêrg'deki büyük emirden ayrılarak ayrı beylikler kurmuşlardır. Şemdinan emirleri İlhanlıların merkezi olan Merağa şehrinin hemen batısındaki Berazgır, Stuné, Mérgever, Térgever, Harunan, Biradost, Nehri gibi bölgelerde hüküm sürmüşlerdir. El -Ömeri'nin çağdaşı olan Mir İmadeddin Mecli II'nin Hakkâri bölgesini kardeşleri ve amcaları arasında taksim ettiği daha önce belirtmiştik. Amca çocukları olan Bahaeddin b. Şem-

42 El- Ömeri, *Mesaliku'l-Ebsar fi Memaliki'l-Emsar*, c.3, s. 131- 132. Aktaran: Hırori, *a.g.e.*, s. 263.

seddin ve Şemseddin b. Davud'un; İlhanlılara boyun eğmedikleri ve devamlı onlara karşı direndikleri, artık onlarla baş edemeyen İlhanlıların da adı geçen iki emirin yönetimlerini tanıdıkları bilgisi de buna eklenince aklımıza Şemdinan ve Bahdinan beylerinin kökeninin bu iki beye ait olabileceğini getirmektedir. Bu emirlerden İmadeddin Mecli II'nin amcası olan Şemseddin'in Şerefhan Bidlisi'nin bahsettiği ve Amédiyé'ye gelerek Bahdinan beyliğine ismini veren Bahaeddin'in babası olmalıdır. Yine İmadeddin Mecli II'nin diğer amcası olan Davud'un oğlu olan Şemseddin'in de Şemdinli beyliğinin kurusu olması mümkündür. Bidlisi, Şemdinan vilayetinde Taron kalesinden bahsetmektedir. Şemdinli'de Şemdinan, Harunan, Stuné, Bémbo kalelerinin kalıntıları günümüze kadar ulaşmıştır. Fakat "Taron Kalesi" ismi ile herhangi bir kale kalıntısı mevcut değildir. Fakat Osmanlı döneminde 1575- 1585 tarihleri arasında Van vilayetine bağlı Tarun isimli bir sancak ismi kayıtlarda mevcuttur.[43] Yüksekova Esendere sınır kapısı yakınlarında "Mir Davud Kalesi" isimli bir kale kalıntısı bulunmaktadır. Bu "Mir Davud" ismi Şemseddin'in babası olan "Mir Davud" isminden gelmektedir. Nitekim Katip Çelebi de Culemêrg yakınlarında Mir Davud Kalesinden bahsetmektedir. El- Kalkaşandi, Hakkâri yakınlarında ve Hakkâri emirleri yönetimi altında bulunan "Harun Kalesinden bahsetmektedir.[44] Bu kale şu anda Harunan köyünde bulunan kaleye tekabül etmektedir ki Şemdinli beylerinin buradan da Şemdinli'yi yönettiklerini biliyoruz.

43 Kılıç, Orhan, "Van Eyaletine Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)", *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies) XXI*, İstanbul, 2001, s. 193.
44 El- Kalkaşandi, *a.g.e.*, c:7, s. 310.

Hakkari, Bahdinan ve Şemdinan beylerinin soyağacı.

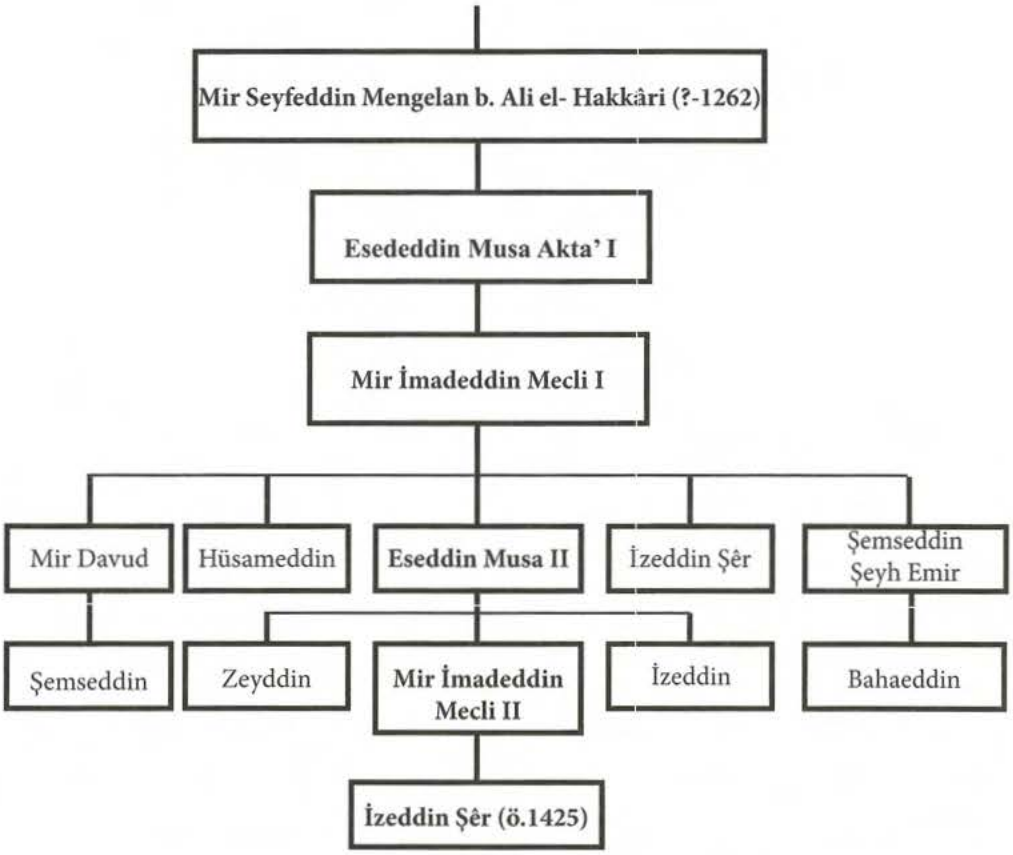

Basil Nikitine ise Şemdinli beyleri hakkında, şifahi bilgilere dayanarak farklı bilgiler vermektedir. Buna göre Şemdinli mirlerinin Abbasi kökenli olduğunu anlatarak bu ailenin kurucusu olan Şemseddin'in Bağdat ve Musul arasında göçebe olarak yaşayan bir aşiretin üyesi olduğunu, bu aşiret ile Şammar aşireti arasında vuku bulan çatışmalardan dolayı kuzeydeki dağlara sığındığını anlatır. Şemseddin, Şemdinli'ye bağlı Stuné köyüne gelerek yerleşir. Daha sonra bölgedeki Herki aşiretinin desteği ile emir olur. Ardından oğlu İzzeddin çevredeki birçok bölgeyi de yönetimine alarak beyliğini geliştirir. Böylece altı veya yedi nesil boyunca burada yaşarlar. Fakat Nasreddin isimli bey döneminde Stuné köyünü bırakarak Bétkar köyünü merkez edinirler. Üç dört nesil burada kaldıktan sonra Emir Zeyneddin döneminde Harunan'a yerleşerek orada kalıntıları günümüze kadar ulaşan sağlam bir kale inşa eder. Bunun İmadeddin isimli oğlu babası ile ihtilafa düşünce Nadir Şah döneminde Urmiye taraflarına gitti. Avşar hüküme-

ti kendisine Berdesor ve Tergever bölgelerini verdi. Berdesor kalesini yaparak orada ayrı bir yönetim birimi kurdu. Seyfeddin isimli diğer oğlu ise babasının yerine geçip ilk Şemdinli emiri olarak tanındı. İki üç nesil sonra Behram Bey döneminde da beyliğin merkezi Nehri köyüne taşındı. Nehri'deki eski bir kilise kalıntısı üzerinde bir kale inşa ederek bölgeyi yönetmeye başladı.[45]

3- OSMANLILAR DÖNEMİ

Bölgenin 1514'te Çaldıran Savaşından sonra Osmanlı Devleti'ne katılmasıyla beraber bölgede yeni bir idare teşkilatı kuruldu. Bu teşkilatlanma sonunda üç sancak tipi ortaya çıktı: Klasik Osmanlı sancakları, yurtluk-ocaklık sancakları ve hükümet sancakları. Yurtluk ocaklık sancakları ile hükümet sancaklarına aynı zamanda "emirlik" denilmektedir. Klasik Osmanlı sancaklarında, sancak beyi merkezden tayin edilir ve istendiği zaman değiştirilebilirdi. Yurtluk-ocaklık tabir edilen sancakların klasik sancaklardan farkı, sancak beyliğinin belli bir ailenin elinde oluşudur. Bu sancaklarda tahrir yapılır, tımar ve zeamet bulunur ve sancak gelirinden beyine haslar tahsis edilir. Ancak sancak beyi herhangi bir sebeple azledildiği zaman yerine kardeşi, oğlu veya akrabalarından biri tayin edilirdi. Hükümet denilen sancaklarda da sancak beyliği yurtluk-ocaklık sancakların da olduğu gibi belli bir ailenin mülkiyetindedir. Fakat onlardan farklı olarak sancaklarda tahrir yapılmamaktadır. Vergileri, sancak beyi kendisi toplamakta, yılda sadece bir kez merkez hazinesine muayyen bir meblağ ödemektedir. İşte bundan dolayı Bölgenin Osmanlı İmparatorluğu'na dahil olmasından sonraki idari yapısı, İmparatorluğun diğer bölgelerinden farklı olmuştur. Osmanlı idaresinde istisnai bir imtiyaz olan emirliğin babadan oğula geçiş hakkı, Osmanlı Devleti'ne sadık Kürt beylerine verildiği gibi yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklarına sahip olan Kürt beylerine, buraların kendi ailelerinin mülkiyetinde olduğuna dair birer temlikname de verilmiştir. İlki, Yavuz zamanında verilen bu temliknameler her padişah tarafından yenilenmiştir.[46]

Erken dönemde Osmanlı yönetimini kabul eden Hakkâri ve Bahdinan emirlikleri ile beraber Şemdinan beylerine ait olan Stûne emirliği de Osmanlıya katılmıştır. Kürt beylikleri hakkında çok önemli bir kaynak olan Şerefname'nin fihristinde ileri sayfalarda kendileri hakkında malumat verileceği belirtilen fakat daha sonra bilgi verilmeyen Şemdinan bölgesinde bulunan Zerza ve Stuné beyliklerinin izini diğer Osmanlı kaynaklarında aramaya çalışacağız. Kâtip Çelebi

45 Basil, Nikitine, *Kürtler*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2010, s.250-252.
46 Doğan, Cahit, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2011, Sayı: 23, s. 31- 43.

(ö.1657) ünlü eseri Cihannüma'da *bölge ile ilgili değerli bilgiler vermektedir. İlk olarak* Ayn-i Ali Efendi'nin (1608-1609) taksimatına göre Van Eyaletinin 13 sancak ve kendi hükümdarının mülkiyetinde olan bir hükümetten (Hakkâri *Hükümetinden) oluştuğunu belirtir. Buna göre* Van Eyaleti; Van paşa sancağı, Adilcevaz, Erciş, Muş, Bargiri, Karkar, Kisani, İsbayerd, Ağakis, Ekradı Beni Kotur, Beyazıd Kalesi, Berda', Ovacık sancaklarından oluşur. Daha sonra Koca Nişancı'nın (ö. 1567) taksimatına göre ise; Vestan, Hizan, Hekari, Mukus, Sirvi, Elbak, Salmas, Dunbılı, Üstun (Stuné) sancaklarından oluştuğunu belirtir.[47] Fakat zamanın geçmesiyle beraber idari taksimatlar da değişime uğramaktadır. Bundan dolayı kendi dönemindeki (1631-1632) Van Eyaletine bağlı dördü hükümet olmak üzere (Hakkâri, Bitlis, Mahmudi ve Hizan) on dört sancağı sırası ile anlatır.

Katip Çelebi Hakkâri beyliği hakkında şu geniş malumatı verir:

"Hükümet-i Hakkâri: İmadiye (Amêdiye) hükümetinin doğusunda ve Eyalet-i Van'daki Vestan'a bağlı nahiyelerin batısında ve kuzeyde Bidlis hükümeti ve Diyarbekir eyaletinden bazı Kürdistan sancakları ile ve güneyde Şehrizor eyaleti ve Sohran hükümeti ile sınırdaştır. Nice kale ve yerleşim yerlerini bu hükümetin sınırları içerisindedir. Doğu sınırında Kızılbaş (Safevi) olmakla büyük çoğunluğu boş bölgelerden oluşur. Bu hükümet, Van eyaletine tabi olan bir hükümettir ki Kürtlerden Hakkâri taifesi vilayetidir. Eskiden bu hükümetin ümera ve hükkamı ve taife-i Hakkâri Van ve Vestan üzerinde tasarrufta bulunup yönetimleri altına almışlardı. Sonra Safevi ve Osmanlı hükümdarları Van'ı eyalet edip bunlara vilayetlerinden bir hisseyi verdiler. Hala da Hakkâri hükümeti beylerinin ikamet ettiği yer olan Culemêrg bir kale ve kasabadır ki o Vestan'ın güneydoğusuna düşer."

Katip Çelebi bu bilgileri aktardıktan sonra Hakkâri'ye bağlı bazı yerler hakkında bilgi verir:

"Nahiye-i Kuz; bu Culemêrg 'in doğu tarafında dağlar arasında bir sahrada olan bir nahiyedir ki ondan bir nehir gelip ve Culemêrg'ten gelen ayrı bir nehir ile birleşip dağlar arasında akarak Hakkâri'ye tabi Çel nahiyesinin yanından Bisutun ve Stuné kalelerinin yakınından İmadiye'ye bağlı Zébar bölgesinde bir taş köprünün altından geçer. Bu taş köprünün güneydoğusunda Berazgur (Berazgir) kalesi tarafından gelen başka bir nehir de o suya karışır. Harir yakınlarında Bayan livasından gelen nehir ile birleşerek Dicle'ye dökülürler. ...

47 Çelebi, Katip, *Cihannüma,* Boyut Yayın Gurubu, s. 410.

Culemêrg dağlar arasında bir küçük tepeye arka vermiş bir kasabadır. Düz bir arazi üzerine kuruludur. Batı tarafında bir dağ üzerinde kendine bağlı bir kale vardır. Orada Hakkâri beyleri tarafından yapılmış nice hayır kurumu, cami ve mescit vardır. Culemêrg yakınlarında Emir Davud ve Bıradost kaleleri ve kuzeyinde Müküs kalesi ve beyliği bulunur. Batıda İmadiye şehrine kadar Hakkâri'ye bağlı birçok kale vardır. Doğusunda Kuz nahiyesi ve onun doğusunda da Hoşap bulunmaktadır. Elbak, Salmas kasabası yakınlarında dağların ortasında bulunan bir sancaktır. Çoğunlukla Hakkâri beylerinin yönetiminde bulunur. Culemêrg'in tam doğusunda bulunur. Şikak (Şax),Culemêrg kalesi şimalinde dağ üzeri bir nahiye ve ülkedir o dağdan bir su inip Van Gölüne dökülür. Bu Şikak, Müküs ile Culemêrg arasındadır. Lakin Culemêrg'e Müküs'ten daha yakındır. Kale-i Zeril, Culemêrg'in tam batısında bir dağın köşesinde bir kal'edir. Bu kalenin kuzey tarafında Şirvi kalesi ve bölgesidir. Bisutun Kalesi, İmadiye ile Zeril arasına düşen bir dağın tepesinde kurulmuş büyük bir kaledir. Culemêrg'ten gelen nehir bunun güneyinden ve yakınından geçer. Çel Kalesi özel bir beylik olup kendisine bağlı birçok kale ve yer vardır. Lakin bir zamanlar Hakkâri'ye bağlı bir yer addolunmuş idi. Çel Kalesi; Bisutun'un karşısında ve güneyinde bulunan büyük bir kaledir ve aynı zamanda büyük bir dağın köşesindedir. Adı geçen nehir bu iki dağ köşeleri arasından geçip gider. Dizi Kalesi Hakkâri'ye bağlı bir kaledir. Çel Kalesinin güney tarafında dağlar ardında bir dağ üzeridir. Mir Davud kalesinin tam yakınında ve Stuné'nin doğusunda ve yakınındadır. Dizi kalesinin bulunduğu dağın eteğinde büyük bir su çıkar ki büyük bir nehir olur ve Mir Davud kalesi önünde bir taş köprü altından geçip batısından akar. Mir Nasır ve Bıradost kalelerine yakın ve kuzeyinde bir taş köprüye dahi uğrayıp Mir Nasır kalesinin doğusundan ve Urmiye Gölünün batısından ona dökülür. Stuné Kalesi, Urmiye Kalesinin batısında bir dağın üzerinde kurulmuştur. Zébari nahiyesi ile toprağı karışıktır. Hırur Kalesi, İmadiye'nin kuzeydoğusunda Bisutun'un güneybatısında bir dağ kalesidir. Üç dağ arasında düzde kasabası ve kuzeydeki büyük dağ üzerinde kalesi vardır. Bu dağın güneybatısından İmadiye taraflarına akan bir nehir çıkar. İmadiye'yi geçerek Habur Nehrine karıştıktan sonra Dicle'ye dökülür. Bay Kalesi, Kürdistan'ın sağlam kalelerindendir. Akkoyunlulardan Bijenoğlu Süleyman Bey İmadiye kalesini kuşattığında kışın gelmesiyle kışlamak için Şirvi kalesine çekildi."[48]

Katip Çelebi'nin Hakkâri beyliği ilgili verdiği coğrafik bilgilerin tam olarak anlaşılması için bilimsel araştırmalara ihtiyaç vardır. Kâtip Çelebi *Şemdinan beyliğinin kurucusu Şemseddin'in babası olan Emir Davud*'un ismini çağrıştıran Emir Davud kalesinden bahsetmektedir ki Şerefhan Bidlisi de Şemdinan

48 Çelebi, Katip, *Cihannüma,* Boyut Yayın Gurubu, s. 419-421.

yakınlarındaki Têrgever bölgesinde Davud kalesinden bahseder.[49] *Çelebi* ayrıca Şemdinan beylerinin ilk merkezi olan Stuné'den bahsetmektedir.

Evliya Çelebi (1611-1682) Hakkâri'ye gelmemekle beraber 1655 tarihinde Van, Tebriz ve oradan Bağdat'a olan seyahatlerini anlatan seyahatnamesinin 4. Cildinde, Hakkâri hakkında geniş malumatlar vermiştir. Evliya *Çelebi şu bilgileri vermektedir:*

"Van Eyaletindeki sancak hakimleri: Van'da kanun üzere 37 adet sancak hakimi vardır. Amma Ali Osman'ın azil ve nasb kabul eder sancakları cümle yirmi adettir.... Van sancağı paşa tahtıdır. Livalarındaki has ve haraçlar hep Van kulunun kalemindedir. Arazisi öşür verir. Zeamet ve tımara bağlanmış yedi yüz pare mamur ve abadan köyü vardır. Van'ın azil kabul etmez hükümetleri, Hakkâri hükümeti gibi. Hakkâri hükümeti: Van'ın kıble tarafında Vestan ve Şatak kalesi, Culemêrg kalesi aşarında sakin olan hanlıktır ki 47 bin askere maliktir. Cümlesi metruş, çar derb, muhib, bedçehre, cesur bir kavimdir. Sadece çenelerinde Felemenkler gibi azıcık sakalları vardır.... Her biri kırk ellişer dirhem tüfek atar. O kadar iyi nişancıdırlar ki pireyi gözünden vururlar. Arkalarında birer Kürt kalkanı, ellerinde gopal dedikleri çevganları vardır. Başlarında alaca serbendleri üzerinde çifte teller ile süslerler. ..... Cümle elbiseleri şal ve şapıktır ki etekleri dilim dilimdir. Şalvarları yine alaca şaldandır. Ayaklarında poçıkli, pansedi, hızari, sedi, kepkepli pabuçları var ki her teki ikişer okka gelir. Hatta cenk mahallinde çelo kavminin kalkanları olmazsa hemen ayağından pabuçları çıkarıp bir eline koyup, bir elinde hançer veya kılıç ile yumulup giderler. Sonra her birisinin on adamdan dönmesi (korkması) ihtimali yoktur. Hatta Van kulu arasında bir adam gazaba gelip bir hasmına hücum eylese "Hakkâri çelosu gibi pabucu eline giymiş gelir" derler, darbı meseldir. İşte Hakkâri'nin bu mertebe on bin tüfek endazı vardır. Savaş esnasında kırk elli bin tüfekçisi olur. Amma bu on bini ulufe aylıklı bahadırlarıdır."

Bitlis ve Mahmudi hükümetlerinden bahsettikten sonra yine Hakkâri *aşiretlerinden olan* Pınyanış hükümeti hakkında geniş bilgiler verir.[50]

Osmanlılar döneminde Şemdinan beylerine ait olduğu bilinen Stuné 1565, 1575 ve 1585 tarihlerinde Van Eyaletine bağlı bir sancaktır. Stuné dışında 1575-1585 tarihleri arasında Şemdinan beylerine ait olduğunu bildiğimiz Mêrgever ve Tarun isimli iki sancak daha da vardır.[51]

49 Bidlisi, Şerefhan, *a.g.e.*, s. 226.
50 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İkdam Matbaası, İstanbul, 1314, s. 176-179.
51 Kılıç, Orhan, "a.g.m., s. 192-193.

4- TANZİMAT SONRASI

Osmanlılar fethettikleri bölgelerin durumuna göre mutlak bir merkeziyetçilik fikriyle hareket etmemişler, pragmatik davranarak ihtiyaca göre farklı özelliklere sahip çeşitli idare şekilleri tesis etmişlerdi. Böylece daha çok İran sınırına yakın bölgelerde, Ekrad sancağı (Yurtluk-Ocaklık) ve hükümet diye adlandırılan bir tür irsî sancak beylikleri oluşturmuşlardı.[52] I. Selim zamanında uygulanmaya konmuş olan yurtluk-ocaklık sistemi 19.yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti için tamamen işlevini yitirmişti. 1737'de Hükümet-i Hakkâri tabiriyle Tahvil Kalemi'nde kayıtlı olan Hakkâri Sancağı, 1827'de yurtluk-ocaklık olarak tanımlanmışsa da[53]1847'ye kadar hükümet statüsünü devam ettirmiştir.[54] Tanzimat'ın (1839) da hayata geçirilmesiyle birlikte başlayan merkezîleşme politikaları sürecinde yurtluk-ocaklık sistemi yeniden düzenlenmişti. Bu amaçla ilk önce doğu eyaletlerindeki güçlü beylerin tamamı bölgeden uzaklaştırılmıştır. Van ve Hakkâri *bölgesinin Tanzimat*'a dahil olması Botan, Hakkâri ve Müküs beylerinin mukavemetinden dolayı 1847 yılına kadar gecikmiştir[55] Yurtluk-ocaklıklara devlet tarafında el konulduktan sonra bu beylere bir miktar maaş bağlanmış ve devlete bağımlı hale getirilmişlerdi. Bölgeden uzaklaştırılmayan beylerin bulundukları sancaklardan biri olan Hakkâri bir süreliğine müdürlükle idare edilmişti. 1848'de eski Hakkâri Beyi yeni Hakkâri Müdürü Nurullah Bey isyan etmişti. Nurullah Bey Osmanlı yetkililerini epey uğraştırmışsa da yaklaşık bir buçuk yıl sonra isyan bastırılmıştır.[56] Bölgede asayiş sağlandıktan hemen sonra Diyarbakır Eyaleti ile Van, Muş, Hakkâri sancakları ve Cizre, Bohtan, Mardin kazaları birleştirilerek Aralık 1847'de Kürdistan Eyaleti kurulmuştu.[57] Musul valisi Esad Muhlis Paşa merkezi Ahlat olan Kürdistan valisi olarak atanmıştır.[58] Fakat Hakkâri 1852'den sonra Van, Mardin ve Cizre ile birlikte Hakkâri eyaleti adı altında yeniden teşkilatlandırıldı. 1855'de Van eyaleti kurulunca Hakkâri Sancak olarak Van'a bağlandı. 1864'e ise Van- Hakkâri sancakları Erzurum vi-

52 Kılıç, Orhan, "a.g.e., s. 190-191.

53 Gencer, Fatih, "Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk- Ocaklık Sisteminin Değişimi", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* Ankara, 2011, Sayı: 49, s. 78.

54 Kılıç, Orhan, "Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancakları: Hakkâri Hükümeti Örneği", *XIV. Türk Tarih Kongresi, II. Cilt, I. Kısım,* Ankara, 9-13 Eylül 2002. S. 710.

55 Hakan, Sinan, "19. Yüzyılın İlk Çeyreğinden Tanzimat'a Hakkâri Bölgesi Sosyal- Siyasal Gelişmeleri ve Osmanlı İran Münasebetleri", *III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu,* Hakkâri Valiliği, 2007, s.359.

56 GENCER, Fatih, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı,* Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010., s.229-237.

57 Doğan, Cabir, "Bedirhan Bey İsyanı, Tanzimat'ın Diyarbakır ve Çevresinde Uygulanmasına Karşı Bir Tepki Hareketi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 2012/2, Sayı: 12, s. 34.

58 Hakan, Sinan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867),* Doz Yay., İstanbul, 2007, s. 257.

layetine bağlandı.[59] 1877'de Van ve Hakkâri iki ayrı vilayet olarak tekrar oluşturulmuştur. 1 Mart 1888 tarihinde Hakkâri'nin vilayet statüsü kaldırılarak Van vilayetinin ikinci sancağı yapılmıştır.[60]1891, 1892, 1899, 1903, 1908 ve 1916 yıllarında Hakkâri Van vilayetine bağlı bir sancaktır. I. Dünya savaşında Rus işgali yaşayan Hakkâri; 1924 yılında merkezi Çölemerik olarak vilayet oldu. 20 Mayıs 1933'te Van iline bağlı bir ilçe haline getirilen Hakkâri, 4 Ocak 1936'da tekrar il yapılmıştır.[61] Şemdinan, bütün bu süreç içerisinde devamlı Hakkâri'ye bağlı bir kaza olmuş ve merkezini de Nehri oluşturmuştur. Şemdinan beyleri Tanzimat sonrası Osmanlı devleti ile herhangi bir çatışmaya girmeden Nehri'de ortaya çıkan ve önemli bir güç olarak nüfuz alanını genişleten Seyyid Taha-i Nehri ailesi karşısında güç yitirerek peyderpey yönetimlerini kaybetmişlerdir. Şeyh Ubeydullah'ın siyasi çalışmaları sonrasında Osmanlı devleti ile çatışmaya girmesi ile beraber son Şemdinan Bey'i Musa beyin torunu olan Musa Bey'in Gerdi ve Herki nahiyelerine müdür olarak atandığını görüyoruz. Fakat kendisi Şeyh Muhammed Sıddık ile girdiği nüfuz mücadelesini kaybetmiştir.

1849'dan itibaren ortadan kaldırılan Hakkari ve Şemdinan beylikleri bu tarihten itibaren yeni teşkilatlanmaya bağlı olarak merkezden atanan memurlar tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Biz kronolojik olarak bu tarihi dönemi gözler önüne sermeye çalışacağız.

1888 yılında sancak olan Hakkâri 11 kaza 49 nahiye ve 1555 köyden oluşmaktadır.[62]

Kazalar	**Nahiyeler**	**Köyler**
Çölemerik	Sılehiyan, Berwari, Kiat-tabia	120
Elbak	Şkefti, Şıvélan, Serelbak, Elnuh, Suvartan, Kenarburç, Masiro, Deviç	180
Gevar	Pırxulki, Ildır, Dıri, Bılécan, Malbibi	260
Şemdinan	Zerza, Gerdi, Herki, Humaro	140
Mahmudi	Merzıki, Milan, Takori, Yezidi, Şemsıki	91
Nordız	Alan, Şidan	80
Çal (Çukurca)	Pınyanış, Tuhub, Ertuş, A. Tiyar, Y. Tiyar	136
Mamuret'ul- Hamid	Yrian, Akçakale	70

59 Küçük, Cevdet, "Erzurum", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. XI, DİB Yay., Ankara, 2006, s. 328.
60 Mangaltepe, İsmail, "XIX yüzyıl seyahatnamelerinde Hakkâri", *III. Uluslar arası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Hakkâri Valiliği, 2007, s.338-339.
61 "Hakkari", *Yurt Ansiklopedisi*, Anadolu Yay., İstanbul, 1982, c:5, s. 3318.
62 Mangaltepe, İsmail, "a.g.m.", s.338,339.

Oramar	Cilo, Ştazın	32
İmadiye	Berwari Bala, BerwariJéri, Rékan, Nérwe, Davudiye	366
Beytuşebab	Guli, Sındi, Gewdan, Goyan, Mamxuran, Jirki, Pirosan	80

Cuinet'ye göre, 1891'de Hakkâri Sancağı; Çölemerik, Albak, Gever, Şemdinan, Mahmudi, Nordiz, Çal, Mamuretül-Hamid, Beytüşşebap'ı, Uramar ve İmadiye kazalarını kapsamaktadır.

1891'de Cuinet'ye göre nüfusun dinsel ve etnik dağılımı şu şekildedir.

Dinsel Grup	**Topluluk Adı**	**Sayı**	**Toplam**
Müslüman		180.000	180.000
Hıristiyan	Ermeni Gregoryen	15.000	
	Nasturi Reaya	40.000	
	Nasturi Otonom	52.000	
	Katolik Keldani	5.000	112.000
Yahudi		4.000	4.000
Yezidi		4.000	4.000
Genel Toplam			300.000

1891'de Cuinet'ye göre dinsel ve etnik nüfusun kazalar arası dağılımı şu şekildedir.

Kaza	**Müslüman**	**Ermeni G.**	**Nasturi**	**Keldani**	**Yahudi**	**Toplam**
Çölemerik	16.900	2.000	15.000			33.900
Şemdinan	15.270		3.000		200	18.470
Gever	14.700	1.900	9.000	300	300	26.200
Çal	11.930		31.960			43.890
Beytüşşebap	12.000		5.000	1.7000		18.700
Oramar	14.870		11.040			25.910
Elbak						
Mamu- ret'ul'Hamid						
İmadiye						
Mahmudi						
Nordız						
Toplam	85.670	3.900	75.000	2.000	500	167.070

1892 Devlet Salnamesi'ne göre, Van Vilayeti; Van Merkez Sancağı ve Hakkâri Sancağından oluşmaktadır. Hakkâri Sancağının 1892'deki merkezi Elbak (Başkale) idi. Aynı salnameye göre, Hakkâri Sancağının kazaları, sırasıyla şunlardır: Elbak, Gever, Şemdinan, Mahmudi (Saray), Mamüretül-Hamid (Hoşap), Beytüşşebap, Çölemerik ve İmadiye.[63]

Cuinet, 1892'de, Çölemerik'in 3 nahiyesi ve 120 köyü olduğunu, Şemdinan kazasının ise 4 nahiyesi ve 140 köyü olduğunu kaydeder. Cuinet'ye göre, Çölemerik Kent merkezinin nüfusu toplam 4.600 idi. Cuinet›nin verilerine göre, en çok nüfuslu Çal Kazası›nın merkezi Çal Kasabası›nda 1.000›i Müslüman ve 200›ü Yahudi olmak üzere, toplam 1.200 kişi yaşamaktaydı.[64]

1899 Van Vilayet Salnamesi'ne göre Hakkâri sancağının kazaları ve nüfusu şu şekildedir. Hakkâri Sancağı'nın merkez kazası Elbak'tır. Buna göre, Elbak kazası; Şkefti, Şıvélan, Masiro, Suvartan, Kenarburç, Serelbak nahiyelerinden oluşmakta ve Ertoşi, Şikak, Pınyanışi, Bakoşani ve Şıvélan aşiretleri yaşamaktadır. Çölemerik ise Çal, Ertuş ve Tiyar nahiyelerinden oluşmaktadır. Gever'in merkezi Dize olup Bajérge ve Oramar isimli iki nahiyesi vardır. Şemdinan ise 112 köyden meydana gelip merkezi Nehri'dir. Kasaba ve köylerinde cami, mescit, tekke, medrese, mekteb ve kilise vb. mevcuttur. Seyyid Abdullah, Seyyid Taha, Seyyid Salih'in mezarları merkez kasabada, Şeyh Nureddin'in mezarı ise Bébab köyündedir. Herki ve Gerdi nahiyeleri müdürlüğünü Musa Bey yapmaktadır.[65]

Kazalar	Müslüman	Gayrı Müslüm	Toplam
Elbak	21.771	5.498	27.274
Çölemerik	15.902	10.758	26.660
Şemdinan	14.547	2.033	16.580
Gever	16.676	6.192	22.868
Hamidiye (Hoşap)	7.150	1.236	8.386
Beytüşşebab	28.522	9.137	37.665
			139.433

1903 Devlet Salnamesi'nde aynı yönetsel bölünme korunmakla birlikte,

63 1310 Musul Salnamesinde (1892-1893) İmadiye artık Hakkâri'den ayrılmış olup Musul Vilayetine bağlıdır. Bkz. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Editörler: Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil, ORSAM, Ankara, 2012, s. 272-273.

64 "Hakkâri", *Yurt Ansiklopedisi*, Anadolu Yay., İstanbul, 1982, c. 5, s: 3311.

65 Evin, Mehmet Halil, *Van Vilayet Salnamesine Göre Van Vilayeti*, Basılmamış Bitirme Tezi, Mersin, 2000, s. 89-109.

Beytüşşebap ve İmadiye kazalarının Hakkâri Sancağı'na bağlı olmadığı görülmektedir. 1916'da ise, yine Van Vilayeti'ne bağlı olan Hakkâri Sancağı, Çölemerik, Gever, Şemdinan, Mamüretür-Reşad, Muradiye (bugün Van'a bağlıdır), Beytüşşebap ve Hoşap (günümüzde Van iline bağlı) kazalardan oluşmaktaydı.

Şemseddin Sami de (1889-1898) ünlü eseri "Kamus'ul- A'lam"da Hakkâri sancağı ve onun kazası olan Şemdinan hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Buna göre vaktiyle bir kaza suretinde olan Hakkâri birkaç sene evvel ehemmiyet mevkiine mebni bir vilayet ittihaz olunmuş ve ahiren sancağa tahvil ile Van vilayetine ilhak edilmiştir. Merkezi Culemérg kasabasıdır. Hakkâri sancağı bünyesinde 8 kaza, 41 nahiye ve 1200 köy bulunur.[66]

Kaza	Miktar Nevahi	Miktar Kura (Köy)
Hakkâri	4	166
Ekbak	8	154
Gevar	6	184
Şemdinan	4	129
Mahmudi	5	83
Ma'murat'ul- Hamid	2	34
Beytuşebab	7	46
İmadiye	5	404

Şemdinan kazası hakkında ise şu bilgileri verir:

"Merkezi Nehri kasabası olup Kaza; Zerza, Gerdi, Herki ve Xumaru isimli 4 nahiyeye ve 129 köye havidir. En başlı mahsulatı tütün olup senelik 500 bin kıyye (okka) hasıl olur. Ahalisi gayrı meskun olan Kürt aşiretlerinden başka 18.470 kişi olup; 2000'i Türk, 13.270'i Kürt, 3000 Nasturi ve 200'ü merkez kazada (Nehri) meskun Yahudi'dir. Merkez kazanın 2900 ahalisi, bir tanesi çok güzel olan 2 camisi, Şeyh Ubeydullah evladına mahsus büyük bir tekke ve bir çarşısı vardır."[67]

Ali Cevad, "Memaliki-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı" (1913) adlı eserinde Şemseddin Sami'nin söylediklerine ek olarak Şemdinan hakkında şunları söyler:

"Van vilayetinin Hakkâri livasına bağlı bir kazadır. 4 nahiye ile 140 köy-

66 Sami, Şemseddin, *Kamusu'ul- A'lam,* Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996, C:3, s. 1967
67 Sami, Şemseddin, *Kamusu'ul- A'lam,* Kaşgar Neşriyat, Ankara, C:3, s. 2867-2868.

den oluşur."[68]

Ali Tevfik, "Memalik-i Osmaniyye Coğrafyası" (1900-1901) adlı eserinde Van vilayeti bağlamında şu bilgileri vermektedir:

"Van vilayeti Van ve Hakkâri sancaklarından oluşmaktadır. Hakkâri sancağının merkezi Başkale kasabasıdır. Hakkâri sancağına bağlı kazalar şunlardır."[69]

Kazalar	**Merkez İdareleri**
Culemérg	-
Gevar	Dize
Şemdinan	Nehri
Mahmudiye (Hoşab)	Saray
Mamuret'ul- Hamid	-
Beytüşebab	Aşite

5- SONUÇ

Bu makalemizde Hakkâri bölgesinde kurulmuş olan Hakkâri, Bahdinan ve Şemdinan beylikleri hakkında kuruluşlarından yıkılışlarına kadar olan tarihleri hakkında bilgi vermeye çalıştık. Buna göre erken dönemlerden itibaren Hakkâri aşiretinin özerk varlığını koruduğu ortaya çıkmaktadır. 13. yy'ın başlarından itibaren Hakkâri denilen coğrafyanın güneyinden (şimdiki Duhok ve İmadiye bölgeleri) Zengilerin saldırıları sonucu kuzeye (şimdiki Hakkari) çekildiklerini ve beyliklerini yeniden kurduklarını görüyoruz. Selahaddin Eyyubi'nin ordusunda önemli miktarda Hakkarili oldukları ve İslam aleminde haklı bir şöhrete sahip olduklarını biliyoruz. Moğolların İslam alemini istila etmesiyle beraber Hakkari beyliğinin coğrafyasının verdiği avantajla beraber Moğol denizi içerisinde bir ada gibi bağımsızlığını koruduğunu ve Memluk sultanları ile sağlam ilişkileri olduğunu görüyoruz. 14. yy'ın ortalarından itibaren Hakkâri beyliğinin; Hakkâri, Şemdinan ve Bahdinan adıyla üçe bölündüğü anlaşılmaktadır. Adı geçen üç beyliğin beyleri aynı aileden gelmektedir. İlk olarak Emevi daha sonra da Abbasi kökenli olduklarını iddia etmişlerse de şimdilik bunun tarihi bir dayanağına ulaşamıyoruz. Bu iddiaların yönetimlerini, yönettikleri aşiretler nezdinde sağlama

68 "Hakkâri", *Yurt Ansiklopedisi*, Anadolu Yay., İstanbul, 1982, C: 5, s. 3318.
69 Ali Tevfik, *Memalik-i Osmaniyye Coğrafyası*. Kasbar Matmaası, İstanbul, 1318, C:3, s. 354-358.

alma ve komşu devletler karşısında bir avantaja dönüştürme gayesi ile ortaya çıktığını düşünmekteyiz. Bu üç beylik Tanzimat Fermanının ilanı ile birlikte Osmanlı devleti ile çatışmaya girmişlerdir. Hakkâri ve Bahdinan beyliği çatışmalı bir süreçten sonra tarihe karışırken Şemdinan beyliği Nehri Şeyhlerinin nüfuzu karşısında kademeli olarak ortadan kalkmıştır. Osmanlının yıkılışı ile beraber Bahdinan bölgesi Irak devletinin yönetimi altında kalmıştır. Şemdinan bölgesi topraklarının bir kısmını İran devleti sınırları içerisine bırakmak zorunda kalmasına rağmen devamlı olarak Hakkâri vilayetinin bir parçası olmuştur.

Kaynakça

Ali Tevfik, *Memalik-i Osmaniyye Coğrafyası*. Kasbar Matmaası, İstanbul, 1318.

Basil, Nikitine, *Kürtler*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2010.

Belazuri, *Futuhü'l- Buldan*, Mektebet'ul- Hilal, Beyrut 1983.

Belli, Oktay, "Erkeş Demir Çağı'nda Hakkâri" *III. Uluslarası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Hakkâri Valiliği yay., Ankara, 2008.

Bidlisi, Şerefhan, Şerefname, (Çev: M. Emin Bozarslan), Deng yay. İstanbul, 2006.

Çelebi, Kâtip, *Cihannüma*, Boyut Yayın Gurubu.

Doski, Tahsin İbrahim, *Muxtasar Ehwali Umera,* Duhok Üniversitesi Yay. Duhok, 2010.

Doğan, Cahit, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2011, Sayı: 23.

Doğan, Cabir, "Bedirhan Bey İsyanı, Tanzimat'ın Diyarbakır ve Çevresinde Uygulanmasına Karşı Bir Tepki Hareketi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2012/2, Sayı: 12.

El- Ömeri, Fadlullah, *Mesaliku'l-Ebsar fi Memaliki'l-Emsar*, III. Ahmet Yazma Eserler Kütüphanesi, C. 290, Sayı: 300, Topkapı Sarayı, İstanbul.

_____; *et- Ta'rifubi- Mustalih'iş- Şerif*, (Tah: Muhammed Hüseyin Şemseddin), Dar'ul-Kutub'il- İlmiyye, Beyrut, 1988.

Evin, Mehmet Halil, *Van Vilayet Salnamesine Göre Van Vilayeti*, Basılmamış Bitirme Tezi, Mersin, 2000.

Çelebi, Evliya, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İkdam Matbaası, İstanbul, 1314.

Ferset Mer'i, *Kürdistan fi'l- Karni Sabii Miladi*, Merkezi Kürdistan li Dirasat'il- Stirateciyyeti, Süleymaniye, 2006.

Gencer, Fatih, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.

_____"Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk- Ocaklık Sisteminin Değişimi", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* Ankara, 2011, Sayı: 49.

Hakan, Sinan, "19. Yüzyılın İlk Çeyreğinden Tanzimat'a Hakkâri Bölgesi Sosyal- Siyasal Gelişmeleri ve Osmanlı İran Münasebetleri", *III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Hakkâri Valiliği, 2007.

_____, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yay., İstanbul, 2007.

Hırori, Derviş Yusuf Hasan, *Biladu'l- Hekari (945-1326),* (Çev. : Mukaddes Tovi), Hani Yay., Duhok, 2010.

İbn'i Hallikan, Ahmed b. Muhammed, *Vefeyatu'l- A'yan ve Enbau Ebnai'z- Zaman*, Dar'us-Sekafe, Beyrut, 1970.

İbn-i Şeddad, İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrahim, *Tarih'ul- Melik'iz- Zahir*, Neşr: Ahmet Hutayt, Beyrut, 1983.

İbnü'l-Esir, İzzeddin ebu'l- Hasan Ali, *el- Kamil fi't- Tarih*, Dar Beyrut, Beyrut, 1982.

Kalkaşandi, ebu'l- Abbas Ahmet b. Ali, *Subhu'l-E'şa fi Sina'et'il- İnşa*, Tahkik: Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dar'ul- Kutub'il- İlmiyye, Beyrut, 1987.

Kılıç, Orhan, "Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancakları: Hakkâri Hükümeti Örneği", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, II. Cilt, I. Kısım, Ankara, 9-13 Eylül 2002.

_____,"Van Eyaletine Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)", *Osmanlı* Araştırmaları (*The Journal of Ottoman Studies),* XXI, İstanbul, 2001.

_____, *XVI ve XVII yüzyıllarda Van (1548- 1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van, 1997.

Küçük, Cevdet, "Erzurum", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. XI, DİB Yay., Ankara, 2006.

Mangaltepe, İsmail, "XIX yüzyıl seyahatnamelerinde Hakkâri", *III. Uluslar arası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Hakkâri Valiliği, 2007.

Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul, Editörler: Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil, ORSAM, Ankara, 2012.

Sami, Şemseddin, *Kamusu'ul- A'lam*, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996.

Tevfik, Zırar Sıddık, *Kurdıstan fi'l- ahdi'l- Celairi (1337-1441),*Matba'at Camiet'il- Duhok, Duhok, 2009.

Top, Mehmet, "Halime Hatun Kümbeti", *Dünyada Van*, S. 10, İstanbul 1998.

www.tuik.gov.tr, 11. 06. 2013. Saat. 14:25.

Yurt Ansiklopedisi, Anadolu Yay., İstanbul, 1982.